

ОБРАЗНИЙ КОМПОНЕНТ КОНЦЕПТУ «РОЗУМ» (НА МАТЕРІАЛІ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДОК)

Дюська А. П. Образний компонент концепту «розум» (на матеріалі галицько-руських народних приповідок)

У статті розглянуто питання структури концепту, специфіку його образного компонента. Проаналізовано галицько-руські народні приповідки на позначення інтелектуальної діяльності людини, з'ясовано специфічні риси української етносвідомості в діахронічному аспекті. Досліджено паремійний матеріал, що репрезентує концепт «розум» на певному синхронічному відрізку.

Ключові слова: паремія, розум, концепт, образний компонент.

Дюскина А. П. Образный компонент концепта «ум» (на материале галицко-руских народных поговорок)

В статье рассмотрены вопросы структуры концепта, специфика его образного компонента. Проанализированы галицко-русские народные поговорки для обозначения интеллектуальной деятельности человека, выяснены специфические черты украинского этносознания в диахроническом аспекте. Исследован паремийный материал, который представляет концепт «ум» на определенном синхронический отрезке.

Ключевые слова: паремия, ум, концепт, образный компонент.

Dyuskina A. P. The figurative component of the concept 'mind' (based on the Galician-Russian folk proverbs)

The article has considered the structure of the concept, the specifics of its figurative component. The Galician-Russian proverbs that describe intellectual activity of person have been analyzed; the specific features of Ukrainian ethnic consciousness in the diachronic aspect have been defined. Proverbs that represent the concept 'mind' at a certain synchronic interval have been researched in the article.

Key words: proverbs, mind, concept, figurative components.

Сучасні мовознавчі дослідження концептів характерні розгалуженою системою методів, що детермінується сукупністю ознак вербально об'єктивованого ментального утворення, домінувальними з яких виступають його зміст як лінгвокультурної одиниці та специфічна структура. Актуальності набувають наукові розвідки, спрямовані на вивчення різних компонентів та ознак вербалізованого смислу на паремійному матеріалі. У контексті когнітивних досліджень особливу увагу приділяють концептам на позначення внутрішнього світу людини, її емоційно-вольових якостей, морально-етичних норм та інтелектуальної діяльності.

У мовознавстві концепт «розум» було розглянуто в науковому висвітленні та наївному уявленні російського народу (О. Дзюба [4]), в

аспекті гендерної характеристики на матеріалі давньоруських текстів (О. Кондратьєва [11]), у дослідженні специфіки складових елементів і засобів їх репрезентації (Н. Сергєєва [15]).

Мета статті – виділити образний компонент у структурі концепту «розум» з урахуванням особливостей української етносвідомості.

Дискретне ментальне утворення, яке є базовою одиницею розумового коду людини, має відносно впорядковану внутрішню структуру, що розглядається з різних наукових позицій. В аспекті провідної парадигми будову концепту описують за польовою моделлю, представленою ядром, базовим рівнем і периферією. Виділена специфічна структура пов'язана з поглядами Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі про те, що простих, неподільних концептів не існує у зв'язку з обов'язковою наявністю в них складових елементів, якими вони означаються [3, с. 21].

Проблема багаторівневості ментального утворення має неоднозначне вирішення в розвідках лінгвістичного спрямування. У структурі концепту С. Воркачов виділяє поняттєву (будова ознак та дефініцій), образну (когнітивні метафори) та значеннєву (етимологічні, асоціативні характеристики, які розкривають місце вербалізованого культурного смислу в лексико-граматичній системі мови) складові [2, с. 7]. За визначенням І. Карасика, концепт розуміють як багатовимірне ментальне утворення, що складається з образно-перцептивного (зорові, слухові, тактильні, смакові характеристики предметів, явищ, подій, відображених у пам'яті людини), поняттєвого (інформаційно-фактуального – мовна фіксація, пояснення, опис, порівняльні ознаки відповідно до певного ряду інших типізованих фрагментів дійсності) та ціннісного (оцінка та норми поведінки, важливість цього психічного утворення для індивідуума та колективу) компонентів [10, с. 29].

Більшість дослідників виділяють у структурі концепту образ, інформаційно-поняттєве ядро та певні додаткові ознаки, що свідчить про принципову схожість у розумінні будови «оперативної змістової одиниці пам'яті, ментального лексикона» [12] в різних наукових школах. У лінгвістичних працях, присвячених теоретичним та практичним питанням дослідження концептів, можна виділити кілька провідних підходів щодо розкриття специфіки образного компоненту ментальних утворень. В одному з аспектів визначену складову інтерпретують як підґрунтя базового рівня, який доповнюють певними когнітивними компонентами, а в іншому – виражають за допомогою метафор, що співвідносні з іменами-експлікаторами та наповнюють концепт конкретним змістом [13]. За визначенням З. Попової, досліджуваний

компонент детермінований його нейролінгвістичним характером універсального предметного коду [14, с. 106].

Образну складову концепту виділяють в інтерпретаційному полі, в якому можна виокремити пареміологічну зону, яку розуміють як сукупність когнітивних ознак, об'єктивованих прислів'ями, приказками, афоризмами, тобто тверджень та уявлень про явище, відображене ментальним утворенням [14, с. 113]. Вищевказані репрезентанти фіксують не сучасні, а здебільшого історичні уявлення про ставлення народу до концепту і розуміння його з різних боків.

Аналіз образної складової концепту «розум» на матеріалі галицько-руських приповідок (прислів'їв, приказок [16, с. 433]) показав, що досліджуваному ментальному утворенню притаманні вітальні ознаки, на передній план серед яких виступає вік людини. Виділена властивість виникає внаслідок уподібнення носієм мови абстрактних понять до різних предметів, явищ та живих істот. В українській етносвідомості розум сприймають у безпосередньому зв'язку з процесом розвитку особистості, можна констатувати факт відповідності рівня інтелекту певному відрізку життя індивіда від зрілого періоду до смерті (*Які літа, такий розум* [6, с. 358]).

За результатами вивчення мовного матеріалу можна говорити про те, що народ підкреслює спроможність набуття людиною глузду протягом тривалого часу (*З літами й розуму прибуває* [7, с. 357]; *Дійде до літ, то дійде й до розуму* [7, с. 357]), пояснює розв'язання проблеми незгоди між поколіннями, що пов'язано з переходом індивіда з однієї вікової категорії до іншої (*Не розуміє молодий старого, як доки сі сам не постаріє* [7, с. 408]). Бінарна опозиція «молодий – старий» лежить в основі образного компоненту, утвореного поєднанням асоціативних протиставлень «вік – розум» (*Молоді літа, старий розум* [7, с. 357]; *Таке мале, а таке розумне* [7, с. 373]; *У нього розум, як у старого* [8, с. 517]) та «зріст – розум» (*Зростом мале, а розумом старе* [6, с. 210]). Субстантивовані прикметники передають метафоричність мислення етносу, що зафіксовано у загальному протесті, концептуальна основа якого детермінована вітальною ознакою розуму (*Годі молодим старих розуму вчити* [7, с. 408]).

У досліджуваному ментальному утворенні відображено протилежні фази життя людини («дитина» і «дорослий»), які виступають провідною ознакою для характеристики позиції мовця незалежно від його віку (*Зійшов на дитинячий розум* [6, с. 186]). У такому аспекті реалізується вторинна семантика прикметника «дитячий», що має іронічну конотацію, виражену в значенні «не такий, як у серйозної,

дорослої людини; незрілий, наївний» [1, с. 224].

Однією з вітальних ознак розуму виступає борода, виразність якої безпосередньо пов'язана з особливостями сприйняття носіями культури її як «символу чоловічої гідності, мужності, втілення життєвої сили, плодючості, старості» [9, с. 50]. У галицько-руських приповідках використання виділеного образу в контексті протиставлення «старий – малий» вказує на невідповідність між віком людини та рівнем її інтелекту (*Борода як у старого, а розуму ніт і за малого* [5, с. 108]; *Не все при старій бороді старий розум* [5, с. 109]; *І за сивую бородою не все розум приходить* [5, с. 109]). Параметричні характеристики бороди порівнюються з кількісними показниками розуму її володаря. У протиставленні «розмір / довжина – кількість» представлено результати спостереження етносу за проявом інтелектуальних здібностей людиною паралельно з її зовнішнім виглядом, віковою категорією (*Борода велика, а розуму мало* [5, с. 108]; *Борода виросла, а розуму не винесла* [5, с. 108]). Антитеза утворена шляхом поєднання протилежних за семантичних навантаженням структурних компонентів, перший з яких відрізняється позитивною конотацією, а другий несе відтінок негативного емоційного забарвлення. Аналогічну будову мають приповідки, провідним символом для проведення асоціативних зв'язків у яких виступає волосся (*У баби довгий волос, а короткий розум* [5, с. 16]; *Жінки довге волосє мають, а розум короткий* [6, с. 128]). Виділена особливість стає специфічною ознакою образної складової концепту «розум», яка ґрунтується на реалізації антропоморфного коду, репрезентованого гендерною характеристикою. У наївній мовній картині світу зафіксована диференціація ментальних концептів за статевими показниками [11]. В українській етносвідомості сприйняття інтелектуальних здібностей особистості відбувається в аспекті опозиції «чоловічий – жіночий (розум)», яка вербалізується не лише імпліцитно в образах «борода», «старий» (маскулінність) і «волосся» (фемінність), а й експліцитно іменниками «баба», «жінка», прикметником «бабський» (*Ти вже на бабський розум перейшов* [5, с. 18]).

У галицько-руських приповідках образний компонент досліджуваного концепту безпосередньо пов'язаний з монотеїстичними уявленнями християн про єдиного та всемогутнього Творця, про релігійні постулати та догми, згідно з якими Бог виконує різні функції, що впливають на життя звичайної людини. Аналіз обраного мовного матеріалу показав, що згідно з поглядами українців наявність інтелектуальних здібностей безпосередньо залежить як від волі Господа (*Біг до уроди розуму не привязав* [5, с. 64]; *Дав Бог щастя, та*

не дав розуму [8, с. 349]), так від Його караючої ролі (*Кого Бог укарати хоче, тому й розум відбере* [5, с. 80]; *Кого Бог карати має, тому розум відбирає* [5, с. 79]).

Образна складова концепту «розум» створюється шляхом проведення паралелей між поняттями інтелектуальної діяльності та емоційно-чуттєвими станами особистості. Відчуття абсолютної радості та задоволення від життя виступає домінантою благополуччя людини, обов'язковим наслідком якого стає поява інтелектуальних здібностей, що набувають статусу вторинного призначення (*Прибудь щастє, розум буде* [8, с. 351]; *Як є щастє, розум найде ся* [8, с. 352]). Образність досліджуваного концепту ґрунтується на метафоричності архаїчного мислення, серед загальних характеристик якого можна виділити ототожнення абстрактного поняття з істотою, наділення його шляхом наближення за семантикою до конкретики здатністю «приводити до загибелі, позбавляти життя» [1, с. 265] (*Кого щастє згубити хоче, тому перше розум відбере* [8, с. 349]). Закодовані позитивні та негативні конотативні складники у значенні лексеми «щастя» свідчать про парадоксальність вербалізації ментального утворення «розум» у протиставному аспекті сприйняття представниками етносу об'єктивної дійсності, що реалізується можливістю не лише затьмарювати голову особистості, але й повертати їй ясність думки у момент втрати почуття безмежного задоволення (*Щастє розум відбирає, а нещастє назад вертає* [8, с. 352]). Виділена специфічна риса підкреслюється приповідками зі спільним семантичним компонентом («неприємності, що є наслідком певних дій та завдають страждання» [1, с. 79, 1624]), який указує на зміну ролі інтелектуальних здібностей у житті людини, на здобуття нею досвіду в момент переходу від почуттєвого сприйняття реальності до раціонального її осмислення (*Біда учить розума* [5, с. 41]; *Шкода учить розуму* [8, с. 340]).

Паремійний матеріал відбиває асоціативні зв'язки між екстралінгвальними фактами та розумовою здатністю індивіда. З ментальними можливостями особистості порівнюють голову, яку розглядають як «частину тіла людини або тварини, в якій міститься мозок – вищий відділ центральної нервової системи; людська голова уособлює саму людину» [9, с. 140] (*Що голова, то розум* [8, с. 414]).

Інтелектуальні здібності людини співвідносні з самостійністю її мислення, що становить підґрунтя для образного компоненту досліджуваного концепту, вираженого універсальною опозицією «свій – чужий», яка репрезентована у галицько-руських приповідках на позначення наявності або відсутності власного розуму (*Питай сі в*

кума розума [7, с. 322]; *Людей ся радь, а свій розум май* [7, с. 365]; *Чужим розумом далеко не зайдеши* [8, с. 517]).

Проведений аналіз мовного матеріалу, що презентує певний синхронний відрізок, дав можливість виділити образний компонент у структурі концепту «розум», визначити його провідні ознаки, серед яких домінують вітальні (характеризують розум як живу істоту, здатну мати певний вік), антропоморфні (стосуються різних рівнів людської життєдіяльності – ментальний та соціальний) та часові (виражаються у сукупності з ознаками життя).

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт / С. Г. Воркачев. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 192 с.
3. Делёз Ж. Что такое философия? / Ж. Делёз, Ф. Гваттари ; пер. с фр. и послесл. С. Зенкина. – М. : Академический Проект, 2009. – 261 с.
4. Дзюба Е. В. Концепт «ум» в научном освещении и наивном представлении русского народа / Е. В. Дзюба // Известия Уральского государственного университета. Сер. 1. Проблемы образования, науки и культуры. – 2009. – № 4 (68). – С. 188–199.
5. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. – Вип. 1. (А – Відати) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1901. – VIII. – 200 с.
6. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Вип. 1. Т. 2. (Діти – Кпити) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1907. – 300 с.
7. Галицько-руські народні приповідки. Зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Вип. 2. Т. 2. (Кравець – Пять) – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1908. – X, 301–612 с.
8. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив др. І. Франко. Т. 3 (Рабунок – Ячміль). – У Львові : Накладом Товариства, 3 друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1910. – IX, 301–541 с.
9. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
10. Карасик В. И. Иная ментальность / В. И. Карасик, О. Г. Прохвачева, Я. В. Зубкова, Э. В. Грабарова. – М. : Гнозис, 2005. – 352 с.
11. Кондратьева О. Н. Гендерная характеристика концептов душа, сердце и ум в древнерусских текстах / О. Н. Кондратьева // Мужское и женское в культуре : Мат-лы межд. науч. конф. / сост. Н. Х. Орлова. – Санкт-Петербург, 2005. – С. 186–190.
12. Кубрякова Е. С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» / Е. С. Кубрякова // Лингвистика и межкультурная коммуникация : Вести Воронеж. гос. ун-та. – 2001. – № 1. – С. 3–9.
13. Макеева Н. С. Роль образного компонента в формировании структуры концепта (на примере концепта «богатство») / Н. С. Макеева // Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена. – СПб., март, 2009. – № 93. – С. 200–202.
14. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. :

АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

15. Сергеева Н. М. Ум и разум / Н. М. Сергеева // Антология концептов ; под ред. Карасика В. И., Стернина И. А. – Волгоград : Парадигма, 2005. Том 1. – С. 286–305.

16. Словарь української мови / [упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т.]. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 3. – Режим доступу до книги : http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/48033-prypovidka.html#show_point

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013 р.